

İLSAM Akademi Dergisi

Journal of ILSAM Academy

ISSN 2757-9212

M. A. Câbirî'nin Bakış Açısından İslâm'da Medeniyet Üreten Unsurların İncelenmesi

Examination of Civilization Elements in Islam From M. A. Jabiri's Perspective

ÖZ

Milletlerin tarihindeki en önemli konulardan biri, uygarlıklarının iniş çıkışları ve bu değişikliklerin sebepleridir. Kadim ve zengin bir uygarlığa ve medeniyete sahip olan Arap ülkeleri, modern dönemde çöküşe ve geri kalmışlığa maruz kalmış ve pek çok düşünür de bu çöküşün sebeplerini anlamak için araştırmalar yapmıştır. İslâm tarihinde İslâm uygarlığı hakkında araştırmalar yapan düşünürlerden Faslî filozof ve Arap tarihçi Muhammed Âbid el-Câbirî de, medeniyet kurucu unsurları incelemiş ve eserlerinde uygarlığı kuran unsurlardan söz etmiştir. Bu unsurları Sadr-ı İslâm dönemi ve modern dönem olmak üzere iki dönem halinde incelemek mümkündür. Sadr-ı İslâm veya tedvin döneminde medeniyet üretimine yol açan unsurlar ideoloji ve akide, toplum ve kabile, ekonomi ve ganimet, millî kimlik ve kültür ve siyasal temellerden ibarettir. Bu unsurlar Arap dünyasında bir medeniyetin ortaya çıkmasına yol açmıştır ve bugün dahi Arap dünyası, o yüce medeniyete kıyasla geridedir. Tedvin dönemindeki yüce medeniyete geri dönmek için akılcılık ve aceleci olmayan bir modernizasyon ve yenilenme olmak üzere iki bileşen ve unsura ihtiyaç vardır. Bu makalede medeniyet meydana getiren unsurlar iki farklı alanda yani Tedvin dönemi ve modern dönem olarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Âbid El-Câbirî, Medeniyet, Arap Dünyası, Ganimet, Kabile, Akide.

ABSTRACT

One of the important issues in the History of nations is the ups and downs of their civilizations and the reasons for these changes. Arab countries, which have an ancient and rich civilization, have been exposed to collapse and backwardness in the modern period, and many thinkers have done research to find the reasons for this collapse. The Moroccan philosopher and Arab historian Muhammad Abid al-Jabiri, one of the thinkers who conducted research on Islamic civilization in

Neslişah BAŞBUĞ

Doktora öğrencisi,
Uluslararası el-Mustafa üniversitesi
Kelim bölümü,
basbugneslisah@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1585-9438.

Cilt/ Issue: 3/1, 145-165

Geliş Tarihi: 13.08.2022

Kabul Tarihi: 18.04.2023

Atf: Başbuğ, Neslişah. "M. A. Câbirî'nin Bakış Açısından İslâm'da Medeniyet Üreten Unsurların İncelenmesi". *İLSAM Akademi Dergisi* 3/1 (Nisan 2023), 145-165.

Dipnot: Neslişah Başbuğ "M. A. Câbirî'nin Bakış Açısından İslâm'da Medeniyet Üreten Unsurların İncelenmesi", *İLSAM Akademi Dergisi* 3/1 (Nisan 2023), Sayfa.

the history of Islam, also examined the founding elements of civilization. Câbirî talked about the elements that established civilization in his works and it is possible to examine these elements in two periods; the Sadr-ı Islam period and the modern period. The elements that led to the production of civilization in the period of Sadr-ı Islam or Tedvin consist of ideology, society, economy, national identity, culture, and political foundations. These elements led to the production of a civilization in the Arab world, and even today the Arab world lags behind that great civilization. To return to the supreme civilization of the Tedvin period, two components and elements are needed: rationality and a non-hurried modernization and renewal. In this article, the elements that produced civilization were examined in two different areas, namely the Tedvin period and the modern period.

Keywords: Abid Al-Jabiri, Civilization, Arab World, Booty, Tribe, Creed.

EXTENDED ABSTRACT

Civilization consists of two basic factors; the earth and the human being. This historical phenomenon is the result of human power overcoming nature. In recent years, different views have been put forward regarding how a civilization is shaped. One of these contemporary and current views belongs to the philosopher and Arab historian Muhammad Abid al-Jabiri from Marrakech.

Arab thinker Muhammad Abid al-Jabiri was born in 1936 in the city of Figuig in eastern Morocco. Jabiri completed her doctorate in philosophy at the Faculty of Letters at the Mohammed al-Hamis University in Rabat in 1970. Later, he started to work as a philosophy professor at the same university in the department of Arabic and Islamic thought. It took its place on the side of resistance against French imperialism. In the field of media, she carried out some activities in newspapers and magazines called “İlm” and “Muharrir”. For a long time, he made a name for herself as a prominent figure in the Socialist Unity Party, known as a populist party. He died on May 4, 2010, in Casablanca. Jabiri has packed many articles and books into his seventy-five years of life. At the same time, he left valuable works in the field of Qur’an exegesis.

Câbirî benefited from a new method in his research and analyzed the Islamic civilization by using three elements. Text, mind and heart. The concepts of declaration system, epistemological system or burhan system and lore or mystical system that Jabiri used in his study of Islamic civilization are the most obvious features of his thought.

The statement system is a text-based mind, and the basis of this mind is

the similarity and comparison between objects, it follows and considers the relationship between the part and the whole. According to Jabiri, the wise mind entered Arab-Islamic thought through Sabians, Zoroastrians and Manichaeists. This kind of mind seeks the unity of reason and revelation. Burhani's mind is also based on the principles of Aristotelian science and philosophy, and is shaped on the basis of sense and experiment. In fact, the task of this mind is to reason, to draw conclusions, and to organize data. According to Jabiri, the dominance of Hermetic and gnostic views in Arab-Islamic thought caused the evidentiary mind to fall into a coma. The main reason for turning to the Sufi mind is unfavorable political situations and conditions. Therefore, it becomes clear that the key word that Jabiri used in understanding Islamic civilization is reason or mind.

Reason has an important role in the progress or decline of Islamic society. In the context of Arab-Islamic philosophy, Jabiri focused on the meaning of knowledge and the problem of rationalism around the basic problematics of epistemology, and tried to establish links between the Western intellectual tradition and the Arab world in the postcolonial period. In this article, by examining these elements, Jabiri's view on the civilization-building elements will be clarified.

The Arab mind was shaped on the basis of the declarative system. Declarative reason is the expression of the rational half of Islamic civilization. According to Jabiri, the Arab world would have attained a brilliant Arab-Islamic civilization if the wise mind had not preceded the declarative mind. After examining the different forms of mind of civilization, it is time to turn to "constructive mind" and "constructed mind". Jabiri agrees with Ibn Khaldun about civilization. Câbirî, under the influence of Ibn Khaldun's thought, mentioned the factors of ideology, society and economy as the founding components of civilization.

The period of Sadr-i Islam and the period of modernity are two periods that have various components in the establishment of civilization. Sadr-i Islam was discussed with a contingent and historical method and Jabiri came to the following conclusion by examining the aforementioned period: ideology, society and economy, the Arab mind and the Islamic state are the founding elements of civilization. However, in the modern era, the building elements of civilization in the Arab world are different. In fact, rationalism and modernization can establish the Islamic civilization in the modern age and at the same time keep it alive.

What Jabiri means by ideology is that it is the element found as a creed in the invitation of Muhammad. Religion is an independent institution that gives identity to other social systems and is an important civilization-building element. Besides ideology, another element called community is one of the

most important founding components of civilization. Muhammad first started her invitation with the Quraysh tribe or Mecca community. Then he carried her invitation to Medina and spread it there. This request for help or irritability is a purely natural reaction and does not require any external phenomenon to take action. Kinships, agreements, neighbors and friendships are the most important elements that make up a society. The tribes became a bulwark, first for the Prophet, and then for the Muslims in the tribes. This led to the continuation of civilization. According to Cābirî, another component that is effective in the sprouting of Islamic civilization is wealth or booty. Booty, or economy, has gained importance since the different branches of the Quraysh began to besiege the Muslim tribes and put economic pressure on them. Booty has always played a key role in the political and social developments of the period of Sadr-i Islam.

Jabiri uses the expression “Arab mind” to describe national identity and culture. What he means by mind is not the power of contemplation or anything in that sense; on the contrary, it is national culture, which is a building factor of civilization. According to Cābirî, the mind has had its own necessities in every period, undergone changes and differed according to each nation and region. The Arab mind, or Islamic culture, was shaped in the period of tadwin and prepared the ground for the formation of different religious and theological sciences. However, the same mind has moved away from civilization-building nature in the modern period and remained static and inactive.

What Jabiri means by political foundations is the Islamic state or government. Of course, Islam has specified rules about religion, but left politics to the responsibility of Muslims. Jabiri considered the Islamic government and state established in the time of the Prophet to be among the distinctive features of Islamic civilization. Because the Arabs adopted tribalism, which did not have the status and quality of a state yet in the time of the prophet. The society turned to social issues with the Prophet’s bi’set, and thus the Prophet expanded this social path and tradition.

Jabiri believes that the civilizations that deal with scientific thought together with consciousness and build philosophy and science carry out mental activities within their own civilization areas, and thus, they benefit from centrality and superiority. These civilizations not only produced knowledge, but also put forward theories about science and knowledge. According to Cābirî, the way to reach a creative and active thought is through rationality based on the cultural heritage of the society. Jabiri criticized textualism as dullness, imitation and indifference to scientific developments; He saw the element of rationality as the most important element of the success of the Islamic world.

Jabiri always tried to understand the reasons for the backwardness of Islamic civilization compared to the West and explained some components to reaching a supreme civilization, one of which is modernization. The modernization described by Jabiri includes two conditions. First, it is not possible to carry out modernization without considering the legacy and its role in Arab thought. Secondly, this modernization should not be implemented hastily and should go through its own process slowly.

In conclusion, if Muslims want to return to the great civilization experienced in the golden age, they should carefully review the information brought by the prophet from Allah from a historical perspective, understand the basis of the tribal structure of that age and update their economic issues. At the same time, they should make definitions in accordance with time and modernity on cultural and political issues and enter a renewal process by reason of reason.

GİRİŞ

Arzu edilen bir medeniyete ve ütopyaya ulaşmak, gelişen sosyal sistemin ideal bir hedefidir. Bu meselenin çözümü için bazı temel bileşenlere ihtiyaç vardır. Uygarlık; yeryüzü ve insan olmak üzere iki temel faktörden oluşur. Bu tarihsel olgu, insan gücünün doğaya galip gelmesinin bir sonucu olup, bir taraftan doğa üzerinde hâkim olan kanunları bilgi ve bilim yoluyla tanıma, diğer taraftan da doğadaki güçleri insanın yararına olacak şekilde kontrol ve tasarruf etme imkanından elde edilir. Bir uygarlığın nasıl şekillendiğiyle ilgili olarak, süregelen yıllarda farklı görüşler öne sürülmüştür. Bu çağdaş ve güncel görüşlerden biri de Marakeşli filozof ve Arap tarihçi Muhammed Âbid el-Câbirî'ye (h. 1431-2010) aittir.

Câbirî İslâm kültür ve medeniyeti hakkında yaptığı incelemelerde bu araştırmaları yetersiz bulmuş ve İslâm uygarlığını yeniden ele almaya çalışmıştır. O, araştırmalarında yeni bir yöntemden faydalanmış ve İslâm uygarlığını üç unsurdan yararlanarak analiz etmiştir. Mezkûr üç unsur aslında üç akla veya üç bilgi sistemine dayanmaktadır. Aslında İslâm düşüncesinde akıl-nakil ilişkisi, fonksiyonel olarak üç metodolojik kavramla kurulmuş görünmektedir: Nass, Akıl ve kalp.¹Bu metodolojilerden ilki Ashâbu'l-Hadis ve fukaha tarafından, ikincisi felsefe ve kelamcılar tarafından ve üçüncüsü de mutasavvıflar tarafından kullanılmıştır.² Câbirî'nin İslâm medeniyetinin incelemesinde kullandığı *beyan sistemi*, *epistemolojik sistem* veya *burhan sistemi* ve *irfanî/tasavvufî sistem*³ kavramları onun düşüncesinin en bariz özelliklerinden olmakla birlikte, bu metodolojik sistemden uyarlanmıştır.

Beyan sistemi ya da aklî beyan, metne dayalı bir akıldır ve bu aklın temeli, nesnel arasındaki benzerlik ve karşılaştırma olup, parça ile bütün arasındaki ilişkiyi izler ve dikkate alır. Metinden kastedilen; belâgat, tefsir ve nahiv gibi ilimlerdir.⁴ Câbirî'ye göre nahiv âlimleri, Arap dilini bir Arap kimliği olarak tedvin etmişlerdir. Ancak bu dil, donuklaşmış ve mummyalandıktan sonra halk Arapçasındaki yerel lehçelerin de baskın etkisiyle birlikte bugün maruz kaldığı

1 İbrahim Aslan, *Kâdi Abdulcebbar'a Göre Dinin Akli ve Ahlaki Savunusu* (Ankara: Otto yay, 2014), 219.

2 Mehmet Ulukütük, "Çağdaş İslam Düşüncesinde Din ve Akıl İlişkilerini Gelenek ve Modernlik Bağlamında Okumanın Sorunları: Câbirî Özelinde Bir Eleştirel Soruşturma", *Muhafazakâr Düşünce dergisi* 13/48 (Mayıs-Ağustos 2016), 13.

3 Muhammed Âbid el-Câbirî, *Binyetu'l-Akli'l-Arabî* (Beirut: Merkezu'd-Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye,1996), 555-573.

4 Muhammed Rızâ Vasfî, *Yeni Mutezililer, Nasr Hamid Ebu Zeyd, Muhammed Arkoun, Muhammed Abid el-Cabiri ve Hasan Haneifi ile Eleştirel Söyleşiler*.(İstanbul: Mana, 2021), 81-82.

kırılmayı yaşamıştır.

İrfanî/tasavvufî akıl, beyanî akıla kıyasla Arap-İslâm kültürü için dış kültürden içe girmiş olan bir akıldır. Câbirî'ye göre, ölçütünü Hint-İran mistisizminde aramamız gereken ve zahir ve batın, şath, hakikat ve şariat arasında ayırım gibi konuları içeren irfanî akıl; Sâbiiler, Zerdüşter ve Maniheistler kanalıyla Arap-İslâm düşüncesine girmiştir. Bu tür bir akılcılık, akıl ve vahiy birliğini arar.⁵ Câbirî Arap din ve kültürüne giren bu kadim mirasın ve din dışı inançların Zerdüştlük, Maniheizm ve Sâbiî inançlarını kapsadığını öne sürmektedir. Ona göre ışık ve karanlığın birbirine karışması Zerdüşter, “başkaları”nın düşman sayılması ve ışığın karanlıktan ve zulmetten kurtulması Maniheistler ve “feyz” nazariyesinin de Sâbiiler tarafından ortaya atılması Hermesçiliğin temelini oluşturmaktadır.⁶

Burhanî akıl da Aristocu bilim ve felsefenin esaslarına dayalı olup, duyu ve deney esası üzerine şekillenmiştir. Gerçekte bu aklın görevi, akıl yürütmek, istidlâlde bulunmak ve verileri düzenlemektir. Câbirî'ye göre Arap-İslâm düşüncesinde Hermesçi ve gnostik görüşlerin hakimiyeti, burhanî aklın komaya girmesine neden olmuştur; tasavvufî akla yönelmenin temel sebebi, elverişsiz siyasal durumlar ve koşullardır.

Dolayısıyla mezkûr konular göz önüne alındığında, Câbirî'nin İslâm uygarlığının anlaşılmasında kullandığı anahtar sözcüğün akıl olduğu hususu açıklığa kavuşmaktadır. Akıl, İslâm toplumunun ilerlemesinde veya gerilemesinde önemli bir role sahiptir. Câbirî geçmiş tarihsel meseleleri incelemek ve kabile, ganimet ve akide sözcüklerini, Batılı ülkelerin ilerleme sebeplerini ve Batı uygarlığının kazanımlarını incelemek suretiyle İslâm dünyası ile Batı arasındaki mesafeyi azaltmaya ve İslâm medeniyetini yeniden inşa etmenin yollarını anlamaya çalışmıştır. Bir diğer deyişle, Câbirî, Arap-İslam felsefesi bağlamında, epistemolojinin temel problematikleri etrafında bilginin anlamı ve rasyonalizm sorununu çalışmalarının merkezine almış, Batılı entelektüel gelenek ile postsömürgecilik dönemi Arap dünyası arasında bağlantılar kurmaya çalışmıştır.⁷ Bu makalede söz konusu unsurları incelemek suretiyle, Câbirî'nin medeniyet inşa edici unsurlar hakkındaki görüşü açıklığa kavuşturulacaktır.

5 Muhammed Âbid el-Câbirî, *Mâ ve Mirâs-i Felsefi-i Mâ* (Tahran: Neşr-i Sâlis, 1387-2008), 58-59.

6 a.mlf., *Nakd-i Akl-i Arabî, Tekvîn-i Akl-i Arabî* (Tahran: Nesl-i Âfitâb, 1389-2010), 224-232.

7 Mehmet Ulukütük, “Felsefî Mirasımızı Bugün Yeniden Nasıl Temellük Edebiliriz? Câbirî'nin İslam Düşüncesi Okuması Bağlamında Eleştirel Bir Soruşturma”, *Felsefe Dünyası Dergisi* 63 (Yaz 2016), 76.

1. MUHAMMED ÂBİD EL-CÂBİRÎ'NİN BİLİMSEL BİYOGRAFİSİ

İlmî şahsiyetlerin merkeziyetleriyle şekillenen bir makalenin en temel bölümlerinden biri, onların biyografilerinin incelendiği bölümdür. Bu biyografi, ilmî bir figürün yaşam seyrinin yanı sıra, eserlerini ve kendine has görüşlerini ortaya çıkararak düşünsel nedenler de incelendiği vakit faydalı olacaktır. Câbirî'nin bilimsel biyografisini incelemek onun görüşlerinin daha net bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olacak ve bunları daha akıcı bir hale getirecektir.

1.1. Biyografi

Arap mütefekkir Muhammed Âbid el-Câbirî 1936 yılında Fas'ın doğusundaki Figuig şehrinde dünyaya gelmiştir. XX. yüzyılın başlarında Fransa tarafından sömürgeleştirilen bu şehir Fas ile Cezayir sınırı arasında yer alır. Bu bölge, Amaziğ dilinde kendilerine Ağram veya ıstılahî olarak Kasr denilen yedi hanedandan oluşup, sözü geçen kelimeler; “tuğladan yapılmış ve hurma ağacının gövdesi ve balçıkla kaplanan evler” anlamına gelmektedir.⁸

Câbirî, yirmi beş yaşına kadar olan öz yaşam öyküsüne yer verdiği *Hafrıyyâtun fi'z-Zâkire* adlı kitabında eğitiminin ilk adımlarını şöyle anlatmaktadır: “Bendeniz bu Kasr'da, Kasr-i Zennâke'de dünyaya geldim ve burada büyüdüm. O dönem Figuig şehri çöle açılan kapılardan bir kapı olup, stratejik ve aynı zamanda sufilerin ve âlimlerin, kendisine yöneldiği önemli bir ilmî merkez idi. Bendenizin anne tarafından dedesi Abdülcebâr el-Ficîcî ve onun diğer çocukları ve torunları, bu şehirdeki âlimler, veliler ve sufiler silsilesinin son neslidir.⁹ O dönemde Mısır ve Suriye'nin Arap Birliği projesinin başarısızlığa uğramasıyla birlikte, Arap dünyasına hâkim olan düşünsel kimlik, sol ve komünist kimlik olarak kaldı ve buna bağlı olarak mezkûr görüşlerin o zamanki Arap temsilcileri de sol ve komünist bir kimliği benimsedi. Câbirî de kültürel gelişiminde kendi çağının kültürel koşullarının etkisi altında idi.

Câbirî 1970 yılında Rabat'taki Muhammed el-Hamîs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde felsefe doktorasını tamamlamıştır. Daha sonra aynı üniversitede felsefe profesörü olarak Arap ve İslâm düşüncesi bölümünde görevine başlamıştır. Fransız emperyalizmi karşısında mukavemet saflarının yanında yer almış; medya alanında da “İlm” ve “Muharrir” adlı gazete ve dergilerde birtakım faaliyetler yürütmüştür. O, “Aklâm” adlı derginin ve haftalık olarak çıkan “Filiştin” dergisinin yayınlanmasına hatırı sayılır ölçüde destek vermiştir. Uzun bir müddet boyunca,

8 Muhammed Âbid el-Câbirî, *Hafrıyyâtun fi'z-Zâkire min Ba'id* (Beyrut: Merkezi'd-Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1997), 22.

9 el-Câbirî, *Hafrıyyâtun fi'z-Zâkire min Ba'id*, 20-21.

halkçı bir parti olarak bilinen Sosyalist Birlik Partisi'nde tanınmış bir kişi olarak adından söz ettirmiştir. 4 Mayıs 2010 tarihinde Kazablanka'da vefat etmiştir.

1.2. Eserleri ve Telifleri

Câbirî, yetmiş beş yıllık ömrüne çok sayıda makale ve telif sığdırmıştır. Bu teliflerin büyük bir bölümü Arap ve İslâm kültürünün eleştirisine ayrılmıştır. Aynı zamanda Kur'ân tefsiri alanında da değerli eserler bırakmıştır. Bu eserler şunlardır: *Fikru İbn Haldûn: el-Asabiyye ve 'd-Devle: Me 'âlimu Nazariyyetin Haldûniyye fi 't-Târîhi 'l-İslâmî, Medhal ilâ Felsefeti 'l-Ulûm, Min Ecli Ru 'yetin Tekaddumiyye li-Ba 'zi Müşkilâtina 'l-Fikriyye, Nahnu ve 't-Turâs, Kırâ 'âtun Mu 'âsıra fi 'l-Turâsina 'l-Felsefiyye, el-Hitâbu 'l-Arabî 'l-Mu 'âsır, Dirâsatun Tahlîliyye ve Nakdiyye, ed-Dîmokrâtiyye ve Hukûku 'l-İnsân, el-Minhâcu 't-Tecrubî ve Tatavvuru 'l-Fikri 'l-İlmî, Tatavvuru 'l-İntelencisiya 'l-Mağribiyye: el-Asâletu ve 't-Tahdîsu fi 'l-Mağrib, Tekvînu 'l-Akli 'l-Arabî, Vahdetu 'l-Mağribi 'l-Arabî, el-Mağribu 'l-Mu 'âsır: el-Husûsiyyetu ve 'l-Huviyye, el-Hadâsetu ve 't-Tenmeviyye, et-Ta 'limu fi 'l-Mağribi 'l-Arabî, et-Turâsu ve 'l-Hadâse, Dirâsât ve Mûnâkaşât, el-Mes 'eletu 's-Sekâfiyye, el-Musakkafûn fi 'l-Hadârati 'l-Arabîyyeti 'l-İslâmîyye, Mihnetu İbn Hanbel ve Nekbetu İbn Rüşd, el-Aklu 's-Siyâsi 'l-Arabî, Mes 'eletu 'l-Huviyye: el-Arûbe ve 'l-İslâm ve 'l-Ġarb, Hafriyyât fi 'z-Zâkire... el-Meşrû 'u 'l-Nühzevi 'l-Arabî, ed-Dînu ve 'd-Devle ve Tatbîku 'ş-Şerî 'a, et-Tenmiyyetu 'l-Beşeriyye ve 'l-Husûsiyyetu 's-Sûsyû sekâfiyye, Faslu 'l-Makâl fi Mâ Beyni 'ş-Şerî 'a ve 'l-Hikme mine 'l-İttisâl, Kadâyâ fi 'l-Fikri 'l-Mu 'âsır, İbn Rüşd: Sîretun ve Fikr, Dirâsetu Nusûs, Advâ alâ Müşkili 't-Ta 'lîm bi 'l-Mağrib, Tatavvuru 'l-Fikri 'r-Riyâd ve 'l-Aklâniyyeti 'l-Mu 'âsıra, el-Aklu 'l-Ahlâki 'l-Arabî, Medhal ila 'l-Kur 'âni 'l-Kerîm; el-Cüz 'ü 'l-Evvel: Fi 't-Ta 'rîfi bi 'l-Kur 'ân, Fehmu 'l-Kur 'âni 'l-Kerîm, et-Tefsîru 'l-Vâdih.*

1.3. Düşünceleri ve Görüşleri

Câbirî tıpkı kendi çağının diğer aydın düşünürleri gibi, modernitenin ve materyalist sembollerin İslâm dünyasına girmesinden ve Arap dünyasının Batı karşısında peş peşe aldığı yenilgilerden endişe duymuş ve bir çıkış yolu aramıştır. Gerçekte o, Müslümanların ve Arapların yenilgisinin sebebini, ilk İslâmî öğretilerin unutulması olarak görmüş ve bunun çözümünün aynı öğretilere – elbette farklı yöntemlerle – dönmek olduğuna inanmıştır.

Muhammed Âbid el-Câbirî Arap ve İslâm dünyasının geri kalmışlığının meydana getirdiği zorluklar karşısında pek çok düşünürün onun eserlerine eleştirel bir tepki göstermesine yol açan “Arap aklının eleştirisi” nazariyesini ortaya koymuştur. Kapsamlılığı sebebiyle proje adını alan bu nazariyeye George Tarabishi tarafından yazılan dört ciltlik inceleme ve eleştiri de söz konusu

nazariyenin zengin içeriğinin bir başka delildir.

Eğer Câbirî'nin görüşleri dikkatli bir şekilde incelenecek olursa, bunların iki genel bölüme ayrılabilceği görülecektir. Görüşlerinden bazıları Kur'ân ile ilgili olup, bazıları da bunun dışındadır. Kur'ân ile ilgili olmayan bölümlerde geleneğin, mirasın, siyasal ve kültürel meselelerin bir eleştirisi yapılmış ve bilim felsefesi hakkında da bazı görüşler öne sürülmüştür. Geleneğin araştırıldığı bölümde "Arap aklının ve geleneksel kitapların eleştirisi" projesi ele alınmıştır. Câbirî'nin düşünsel çizgisi İbn Haldûn ile başlamış, kavmî asabiyet konusunu ve problematiğini bu tarihçi filozoftan almış ve kendi doktora tezinde analitik bir yöntemle Arap ve İslâm tarihine tatbik ederek açıklamıştır.¹⁰

Daha sonra İbn Rüşd'e yönelmiş ve onun hakkında değerli bir eser kaleme almıştır. Câbirî'nin fikrî gelişiminin zirvesini "Arap aklının eleştirisi" projesinde aramak gerekir. O, bu projede İslâm alanındaki düşünce araçlarının açıklamasını ve analizini epistemolojik bir yöntemle işlemiştir. Bu eserle felsefe, usûl, kelâm ve irfana/tasavvufa vâkıf olduğunu ve ayrıca modern felsefi yöntemlere ve insanî bilimlerdeki ekollere aşina olduğunu da ortaya koymuştur. Câbirî bu projesinde bilimsel düşüncenin yapısını incelemektedir. O ana dek bu hususa değinilmemiş olması Arap dünyasında modernizm projesinin başarısızlığa uğramasının en önemli delillerinden sayılmıştır. Câbirî "Arap aklının eleştirisi" projesini ortaya koymadaki amacını şu iki unsurla özetler: 1) İslâm'ın kültürel tarihinin yeniden incelenmesi, 2) Arap aklının ve bu aklın araçlarının tanınması.¹¹

Câbirî'nin Kur'ân hakkındaki görüşlerini iki kısma ayırmak mümkündür: Bunun merkezî bir bölümü bilgi projesinde, diğer kısmı ise farklı eserlerinde bölüm bölüm yer almaktadır. Câbirî'nin değindiği ve gerçekte teorisyenliğini yaptığı tüm Kur'ânî meseleler şunlardır: Kur'ân'ın indiği ortamı tanıma, Tevrat ve İncil'de peygamberin ümmî oluşu, vahiy olgusu, nübüvvetin ispatı, vahiy kavramı, nübüvvet, imâmet ve velâyetin hakikati, Kur'ân-ı Kerim'in şekillenme süreci, Kur'ân'daki kıssalar, kıssaların hedefleri, Kur'ân'ın Mekkî ve Medenî olmak üzere iki süreci.

Netice itibariyle Câbirî, Arap aklının kritiğini ve İslâm kültür ve medeniyetinin kurulmasında tedvin döneminden günümüze dek rol oynayan temel ve kurucu kavramları açıklayabilmiştir. O aynı zamanda "kurucu akıl"¹² gibi önemli

10 Bkz. el-Câbirî, *Fikr-i İbn Haldûn; el-Asabiyyetu ve 'd-Devle Me 'âlimu Nazariyyetin Haldûniyye fi- Târîhi 'l-İslâmî*.

11 a.mlf., *Tekvînu 'l-Akli 'l-Arabî Dirâsetun Tahlîliyye Nakdiyye li-Nazmi 'l-Kayyim fi 's-Sekâfeti 'l-Arabîyye* (Beyrut: Merkezu Dirâsâti 'l-Vahdeti 'l-Arabîyye, 1984), 6.

12 El-aklu'l- mustakîl ya akl-ı mükevvin العقل المستقل و العقل المكوّن

kavramların ve terimlerin de mucididir.

2. CÂBİRÎ VE İSLÂM MEDENİYETİ

Câbirî Yunan, Arap ve modern Avrupa medeniyetlerini bilgi, bilimsel teori ve rasyonel düşünce üreten tek medeniyet olarak gördüğünden¹³ aklın, aynı olmasına rağmen, her tarihsel dönemde farklı olduğuna ve kendi değerini bulduğuna inanmaktadır.¹⁴ Câbirî Arap aklını, kendini oluşturan öğelerin aralarındaki ilişkinin ortaya çıkardığı bir bütün olarak kabul eder ve bütünlüklü bir yapıdan bahseder.¹⁵ Arap akılı beyanî sisteme dayanarak şekillenmiştir. Nasıl ki felsefe Yunan'ın bir mucizesi ise, Araplara ait ilimler de Arapların birer mucizesidir. Eğer İslâm uygarlığının, kendi kazanımlarından birisiyle nitelendirilmesi gerekecekse, “fıkıh medeniyeti” olarak adlandırılması daha doğru olacaktır.¹⁶ Beyanî akıl, İslâm medeniyetinin rasyonel olan yarısının ifadesidir. Câbirî'ye göre, irfanî akıl, beyanî aklın önüne geçmeseydi, Arap dünyası parlak bir Arap-İslâm medeniyetine ulaşabilirdi.

O, İslâm uygarlığını şekillendiren ve onu günümüzde yine eski parlak günlerine döndürecek olan faktörün Arap aklının eleştirisi ve bu aklın kusur ve eksikliklerinin ele alınması olduğuna inanmaktadır. Câbirî'ye göre Arap akılı, Arapça konuşan toplumlar üzerinde egemen olan kültür demektir. Bu sebeple onu incelerken, Araplar dışındaki diğer toplumların İslâmî uygarlıklarını görmezden gelmektedir. O, uygarlığın farklı akıl biçimlerini inceledikten sonra sıra “kurucu/inşa edici akıl”a ve “kurulu/inşa edilmiş akıl”a gelir ve bu kavramları İslâm uygarlığıyla ilgili konularda kullanır. Kurucu akıl ile kastedilen, her bireyin, nesnelere ve kavramları anlamasını kolaylaştıran aklî kuvvedir. Kurulu akıl ise; bir nesilden diğer nesle ve bir fertten diğer ferde değişen ve medeniyetleri ve bunların altyapısını değerlendirmenin temel dayanağı olan bir akıldır.¹⁷

Câbirî uygarlık hakkında İbn Haldûn'a uymaktadır. Bunun sebebi ise İbn Haldûn'un devletlerin nasıl kurulup çöktüklerini iyi bir şekilde incelemiş olmasıdır. O, uygarlığı açıklarken bir hanedanın başka bir grup karşısında ya da kendi aidiyetine karşı duyduğu taassubu, aşkı ve gayreti anlamına gelen

13 el-Câbirî, *Tekvînu'l-Akli'l-Arabî*, 18.

14 a.mlf., *et-Turâsu ve'l-Hadâse* (Beyrut: Merkezi Dirâsâtî'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1991), 15.

15 İbrahim Keskin, “Arap/İslam kültürünün yapısalcı analizinin İmkânı: Muhammed Âbid el-Câbirî örneği”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2010), 259.

16 el-Câbirî, *Nakd-i Akl-i Arabî*, 511.

17 a.mlf., *Tekvînu'l-Akli'l-Arabî*, 15-232.

“asabiyet” sözcüğünü kullanmıştır.¹⁸ Câbirî, İbn Haldûn’un düşüncesinin etkisi altında kalarak *ideoloji*, *toplum* ve *ekonomi* faktörlerini, uygarlığın kurucu bileşenleri olarak zikretmiştir. Câbirî’nin İslâm uygarlığı hakkındaki görüşünün önemli bulunmasının sebebini şu şekilde açıklamak mümkündür: O, sadece İbn Haldûn’un görüşleriyle yetinmemiş, bunları Batılı düşünürlerin görüşleriyle bir araya getirerek Sadr-ı İslâm’a özgü gelişmelerin ve değişimlerin niteliği hakkında yeni bir tasarı ortaya koymuştur.

3. CÂBİRÎ’YE GÖRE MEDENİYET KURUCU BİLEŞENLER

İfade edildiği üzere İbn Haldûn medeniyet kavramıyla ilgili olarak “asabiyet” anahtar sözcüğünü kullanmış ve Câbirî de onun ve Fransız filozof ve tarihçi Michel Foucault¹⁹ gibi Batılı düşünürlerin görüşlerinden faydalanarak, uygarlık hakkındaki kendi nazariyesini akide, kabile ve ganimet unsurlarından faydalanarak genişletmiştir. Önemli olan bir diğer husus da Câbirî’nin perspektifinden uygarlığın ne olduğunun anlaşılması için, onun uygarlığa olan bakışını iki döneme ayırmaktır. Zira o, her bir dönem için farklı unsurlardan söz etmiştir. Sadr-ı İslâm dönemi ve modernite dönemi, uygarlığın kurulmasında muhtelif bileşenlere sahip iki dönemdir. Sadr-ı İslâm, olumsal ve tarihsel bir yöntemle masaya yatırılmış ve Câbirî mezkûr dönemi incelemek suretiyle şu neticeye varmıştır: Akide ve ideoloji, kabile ve toplum, ganimet ve ekonomi, Arap akıllı ve İslâm devleti medeniyeti kurucu unsurlardır. Ancak modern çağda Arap dünyasında medeniyet kurucu unsurlar farklıdır. Aslında rasyonalizm ve modernizasyon modern çağda İslâm uygarlığını kurup, aynı zamanda canlı kılabilmektedir.

3.1. Sadr-ı İslâm’da Medeniyeti Kuran Unsurları

3.1.1. İdeoloji, Toplum ve Ekonomi

Câbirî’nin ideoloji ile kastettiği; Hz. Muhammed’in (s.a.a) davetinde akide olarak bulunan unsurdur. Bu davette önemli olan husus, onun siyasî boyutudur. Siyasal boyuttan kasıt ise, bu davetin ilk Müslümanların içtimaî-siyasî [sosyo-siyasal] muhayyilesinin şekillenmesindeki ve düşmanlar nezdinde siyasal bir renge sahip tepkilerin oluşumundaki siyasî etkisidir. İslâm Peygamberi imparatorluk arzusu taşıyan askerî bir lider olarak tanıtılmış; dinin yayılması demek olan Peygamber davetinin ruhu ve temeli görmezden gelinmiştir. Dolayısıyla Câbirî, dinin siyasî boyutunu Peygamber’in daveti ve Kureyş’in bu davet karşısındaki

18 a.mlf., *Fikru İbn Haldûn: el-Asabiyyetu ve’d-Devle* (Beyrut: Merkezi Dirâsâtî’l-Vahdeti’l-Arabiyye, 1994), 167.

19 Bağüre Ez-Zevâvî, *Mişel Fûkû fi’l-Fikri’l-Arabi’l-Mu’âsir* (Lübnan: Dâru’t-Talî’a li’t-Tıbbâ’ati ve’n-Neşr, 2001), 196-201,.

direnci olarak algılanmaktadır. İslâm dininin Peygamber tarafından yayıldığı ilk andan ilk Müslüman topluluklarının şekillendiği döneme kadarki süreçte etkili olan unsur akide olup, kabile ve ganimetin henüz bir rolü yoktu. Gizli davetin ardından açık davet başlamış ve bu dönem de Mekkî ve Medenî olmak üzere iki alt döneme ayrılmıştır. İnen âyetlerin büyük bir bölümü, zamanla Arap halkının inancını ve akidesini şekillendirmiştir. Arapların tanrıları, Allah'ın birliği, Hz. Muhammed'in peygamberliği, vahyin nüzûl şekli, kıyamet günü, sevap ve ceza, infaka teşvik, mağfiret talebi, mal biriktirmenin/servet yağmanın kınanması, mustazaflara yardım etmek ve müstekbirlerden yüz çevirmek gibi konular Peygamber'in nübüvveti boyunca âyetler şeklinde nâzil olmuş ve İslâm medeniyetinde kurucu bir unsur rolünü oynamıştır.²⁰ Elbette Câbirî'ye göre dinin bir ideoloji olmadığına ve onun bir din olarak İslâm'ın da yalnızca bir ideoloji olmaktan çok daha ötesi olduğunu kabul ettiğine dikkat çekmek gerekir. Din, karşılaştırılabileceği diğer sosyal sistemlerden çok daha yücedir. Din bağımsız, ancak diğer sosyal sistemlere hüviyet veren bir kurum olup, önemli bir medeniyet kurucu unsurdur. Bu da, toplumun dine ihtiyaç duyma sebebidir.²¹

Akide veya ideolojinin yanında kabile ya da topluluk denilen bir diğer unsur da medeniyetin en önemli kurucu bileşenlerinden biridir. Hz. Muhammed, davetine ilk olarak Kureyş kabilesi veya Mekke toplumuyla başlamıştır. Ardından davetini Medine'ye taşımış ve burada yaymıştır. Bu yardım talebi veya asabiyet, tamamen fitrî bir tepki olup, harekete geçme konusunda herhangi bir dışsal olguya ihtiyaç duymaz. Akrabalıklar, anlaşmalar, komşuluklar ve dostluklar bir toplumu ya da kabileyi teşkil eden en önemli unsurlardır. Davet sırasında Mekke'de, varlığını merkezî bir güç olmaksızın sürdüren on iki kabile mevcut idi. Kabile ilişkileri anlaşmalara, yardımlara ve komşuluk ilişkilerine göre şekillenmekte; bu hususlar da söz konusu kabilelerin fertlerinden herhangi birine yapılacak bir taarruzun önüne geçmekteydi. Peygamber Medine'ye hicret ettikten sonra muhacirlerin geçimini organize etme sorunuyla karşı karşıya kaldı ve bu durum muhacirlerle ensar arasında bir kardeşlik düzeninin tesisine yol açtı. Câbirî kabilenin Sadr-ı İslâm'daki konumunu incelemek suretiyle, kabilenin Peygamber'in davetinde birbirinden tamamen farklı, bir olumlu ve bir olumsuz, iki rolü üstlendiği sonucuna varmıştır. Bir taraftan bu davetin düşmanlarına, onu muhasara altına alma fırsatını vermiştir– ki Mekke dönemi boyunca İslâm dinine girenlerin sayısı yüz elli dört kişi olup bunların seksen üçü Habeş'e hicret etmiştir –; diğer taraftan da bu kabileler ilk olarak Peygamber'e, ikinci olarak da kabilelerdeki Müslümanlara siper olmuşlardır. Bu sebeple, bir kabileden ayrılmak tıpkı bir

20 Muhammed Âbid el-Câbirî, *el-Aklu's-Siyâsi'l-Arabî Muhaddidâtuhu ve Tecelliyâtuhu* (Beyrut: Merkezi Dirâsâtî'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 4. Baskı, 2000), 57-78.

21 Vâsfi, *Yeni Mutezililer*, 79-80.

intihar gibi telakki edilmiştir. Zira kişinin bu durumda ya yalnız yaşaması ya da diğer kabilelerle bir anlaşma yapması gerekecekti. Peygamber ise kabileden daha geniş bir anlama sahip olan ümmet kavramını ortaya atmıştır. O, her ne kadar cahiliyet asabiyetini daima yermişse de ümmet kavramını açıklamasıyla, kabilenin anlamı tamamen ortadan kalkmış da olmadı. Câbirî'ye göre kabile ya da topluluk ganimet elde etmek ve onları korumak amacıyla şekillenmiş sosyal bir oluşumdan başka bir şey değildi. Dolayısıyla kabilenin tepkilerini belirleyen şey ganimet idi ve ganimeti terk eden kabilenin bir anlamı yoktu.²²

Câbirî'ye göre İslâm medeniyetinin filizlenmesinde etkili olan bileşenlerden bir diğeri de servet veya ganimettir. O, Sadr-ı İslâm döneminde bu servetin, harçları ve bazı bağışları kapsadığına inanmaktaydı.²³ Ganimet veya ekonomi; Kureyş'in farklı kollarının Müslüman kabileleri muhasara altına almaya ve onlara ekonomik baskı uygulamaya başladığı dönemden itibaren önem kazanmıştır. Câbirî'ye göre Peygamber'in farklı gruplara baskı uygulamak için attığı ilk adım, ekonomik saiklere dayalı idi ve Peygamber'in gazveleri ve savaşları servet kazanmaktan başka bir amaca odaklı değildi. Ganimet, Sadr-ı İslâm dönemindeki siyasal ve sosyal gelişmelerde daima kilit bir rol oynamıştır.²⁴ Birlikte bu üç faktör – yani Arap toplumunun ideolojisini teşkil eden akide, Müslümanların düşmanlar karşısında korunmasını sağlayan kabile ve Peygamber'in devletin gelişmesini ve fetihler yapmasını sağlayan bir faktör olarak ganimet – İslâm tarihindeki medeniyet inşa edici en temel bileşenler olmuşlardır.

3.1.2. Millî Kimlik ve Kültür

Câbirî millî kimlik ve kültür hakkında Arap akli ifadesini kullanmaktadır. Onun akıl ile kaştettiği, tefekkür kuvvesi veya bu anlamda bir şey değil; bilakis medeniyeti inşa edici bir unsur olan millî kültürdür. Câbirî'ye göre akıl her dönemde kendi gerekliliklerine sahip olmuş, değişikliklere uğramış ve her ulus ve bölgeye göre farklılıklar göstermiştir. İşte bu sebeple Câbirî, Doğu ve Batı kültür ve medeniyetlerini birbirinden ayırmış, bunlardan Doğu Arap ve Batı Arap ifadeleriyle söz etmiştir.²⁵ Câbirî'nin bu sözünü şu şekilde açıklamak mümkündür: Örneğin İslâmî bir ortamdaki bir ferdin hayatındaki ölçütler ve nitelikler, gayri İslâmî bir ortamda bulunan bir ferdinki ile farklılıklar göstermektedir. Dolayısıyla Arap akli ile kaşt edilen; bir milletin kültürel ve düşünsel nitelikleri, değerleri ve normlarıdır. Bu normlar ve değerler belli bir

22 Muhammed Âbid el-Câbirî, *el-Aklu's-Siyâsi'l-Arabî Muhaddidâtuhu ve Tecelliyâtuhu* (Beyrut: Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 4. Baskı, 2000), 79-98.

23 Ahmed ibn Yahyâ Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşraf* (Mısır: Dâru'l-Maarif, ty), 49-50.

24 el-Câbirî, *et-Turâsu ve'l-Hadâse*, 113.

25 Vasfî, *Yeni Mutezililer*, 57-59.

kültürel ve sosyal bir alanda gelişmektedir. Câbirî, milletlerin bu kültüre ve akla dayanmalarını ve bunu doğru bir şekilde tanıyarak yüce medeniyetlere ulaşmak gayesiyle daha uygun deneyimleri tecrübe etmek gerektiğini belirtmektedir.

Dolayısıyla Câbirî'ye göre Arap aklı ya da İslâm kültürü tedvin döneminde şekillenmiş²⁶ ve farklı dinî ve kelâmî ilimlerin oluşmasına alan hazırlamıştır. Ancak aynı akıl, modern dönemde medeniyet inşa edici nitelikten uzaklaşmış, statik ve hareketsiz kalmıştır.²⁷

Bir diğer önemli husus da Batı dünyasının İslâm dünyasındaki bu kurucu faktörden faydalanarak kendi uygarlığı için yeni bir başlangıcın koşullarını hazırlamasıdır. Câbirî'ye göre İslâm dünyası ve Arap aklının hakim olduğu bölgeler mezhebî tartışmalarla meşgul olmuş, bir gelişim ve ilerleme faktörü olan doğa unsurunu göz ardı etmiştir.²⁸ Bunların tamamı Arap aklının çöküşüne ve geri kalmasına sebep olmuştur. Medeniyet kurucu bu unsurların gözden geçirilip yeniden ilgi odağı haline gelmesiyle birlikte daha yüce bir medeniyete ulaşmak mümkün olacaktır.

3.1.3. Siyasal Temeller

Câbirî'nin siyasal temellerle kaştettiği, İslâmî devlet veya hükümettir. O, siyasal temelleri ya da İslâmî bir hükümeti medeniyet kurucu bir diğer unsur olarak görmekte ve siyasetin din ve devletten müteşekkil olduğuna inanmaktadır. Elbette İslâm din konusunda kurallar belirtmiş, ancak siyaseti Müslümanların sorumluluğuna bırakmıştır. Tarihçiler tarafından pek çok devlet türü tanımlanmaktadır. Ancak Câbirî, Peygamber döneminde teşkil edilen İslâmî hükümeti ve devleti İslâm uygarlığının belirgin niteliklerinden saymıştır. Çünkü Araplar bi'set döneminde henüz bir devlet statüsünde ve niteliğinde olmayan kabileciliği benimsemişti. Toplum, Peygamber'in bi'setiyle birlikte ibadî ve kullukla ilgili konulara ilaveten sosyal konulara da yönelmiş ve böylelikle Peygamber bu sosyal yolu ve geleneği de genişletmiştir. Peygamber bir taraftan bu toplumun önderi olmuş, ancak devlet başkanı gibi unvanlarla adlandırılmaktan imtina etmiştir. O, resul ve nebi gibi unvanlarla anılmayı tercih etmiştir. Yine Peygamber'in hastalığına kadarki süreçte ortada henüz bir hükümet yoktu. Onun vefatının ardından İslâmî davet yayılmış ve İslâmî bir devlet tesis edilmiştir. Diğer taraftan Kur'an daima

26 Muhammed Âbid el-Câbirî, *İdâl-i Kelâm, İrfân ve Felsefe der Temeddün-i İslâmî* (Tahran: Yâd-âverân, 1380-2001), 101.

27 a.mlf., *Binyetu'l-Akli'l-Arabî*, 254

28 a.mlf., *İdâl-i Kelâm, İrfân ve Felsefe*, 246-247.

ümmetten söz etmiş, bir devletten ya da siyasal bir sistemden bahsetmemiştir.²⁹

Câbirî, Peygamber için, hükümeti olumsuzlamakta, ancak bir taraftan Kureys'in İslâm Peygamberi'ne düşmanlık beslediğine ve Peygamber eliyle sosyal ve siyasal konumlarını kaybetme endişesi taşıdıklarına da inanmaktadır. Müslüman bir kimse İslâm'ı kabulüyle birlikte onun devletini de resmen tanımış oluyordu. Dolayısıyla Câbirî, Peygamber döneminde siyasal bir teşekkülün ve sistemin varlığını reddetmesine rağmen, diğer açıklamalarında bu hususun doğruluğunu teyit etmektedir.³⁰

3.2. Modern Çağda Medeniyet Kurucu Unsurlar

3.2.1. Akılcılık (Rasyonalizm)

İnsanın bilgiyi edinme araçlarının önemli bir kısmı akıl yoluyla sağlanmaktadır. Câbirî'nin Kur'ân âyetlerinden anladığına göre, insan diğer varlıklar karşısında akli ve medenî boyutuyla üstün bir makama sahip olmuştur.³¹ Onun insan hakkında zikrettiği boyutlar dikkate alındığında, insanın potansiyellerini ve yeteneklerini de açıkladığı görülecektir. İnsan akıl sahibi bir varlık olduğundan teşhis gücüne sahiptir. Hayvandan ayrıldığı bu yönü de ona nutk (konuşma ve düşünme) kudretini bahşetmiştir. O aynı zamanda medenî bir boyuta sahip bir varlıktır. Bir önceki boyuta, - yani akla - bu boyutun da eklenmesi sayesinde yazı yazabilmekte ve kendi geçimini temin edebilmektedir. Koşulların gerektirdiği şekilde karada ve denizde hakimiyet kurmak ve hareket edebilmek için çeşitli araçlardan faydalanmaktadır.³²

Câbirî'ye göre İslâm akla ve akıl yürütmeye dayalı bir dindir ve İslâmî mükellefiyetler akıl temeli üzerine şekillenmiştir.³³ O, bu konudaki ilk delilin akli delil olduğuna inanmaktadır; zira akıl aracılığıyla iyi ve kötü (güzel ve çirkin) birbirinden ayırt edilmekte, Kitabın ve Sünnet'in hücciyeti ve icmâ, onunla bilinmektedir. Câbirî bilimsel düşüncüyü bilinçle birlikte ele alan ve felsefe ve bilimi inşa eden medeniyetlerin, kendi uygarlık alanları içinde akli faaliyetler yürüttüklerine ve bu sayede merkezîlikten ve üstünlükten nasıplendiklerine inanmaktadır. Bu medeniyetler yalnızca bilgi üretmekle kalmamış, bilim ve

29 a.mlf., *Sokrâthâyî ez-Güne-i Diğer; Roşenfikrân der Temeddün-i Arabî* (Tahran: Ferheng-i Câvid, 1998), 17-18.

30 a.mlf., *Sokrâthâyî ez-Güne-i Diğer*, 34.

31 a.mlf., *ed-Dîmukrâtiyye ve Hukûku'l-İnsân* (Beyrut: Merkezi Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1997) 202.

32 a.mlf., *Demokrâsi ve Hukûk-i Beşer* (Tahran: Morvârîd, 1397-2018), 173.

33 Vasfî, *Yeni Mutezililer*, 83.

bilgi hakkında teoriler de ortaya koymuşlardır. Onlar aklın aracılığında yalnızca düşünceyle yetinmemiş, aynı zamanda akıl hakkında da düşünmüşlerdir.³⁴ Dolayısıyla akli faaliyetlerin, kendisinin ayrılmaz bir parçası haline geldiği medeniyetler başarılı medeniyetlerdir.

Câbirî'ye göre Arap aklının ve İslâm uygarlığının çağdaş dünyanın gerisinde kalmasının nedenlerinden biri de doğaya karşı ilgisizliktir. O, Avrupa ve Yunan aklının yapısını akıl ve doğa olmak üzere iki unsura bölmüş; Arap aklında doğa ve onun tüm unsurlarının yalnızca Allah'ı keşfetmek için var olmadığına, Arap kültüründeki akıl kavramının tefekkür anlamına gelmeyip, bilakis ahlâk anlamını taşıdığına inanmaktadır.³⁵ Diğer taraftan o, nesnellikten yoksunluk, öznelliğe eğilim ve tarihi ve zamanı görmezden gelme gibi sorunlara yol açan, görünen ve duyumsanabilen ile görünmeyen ve duyumsanamayanın kıyaslanması meselesinin gelenekçi, liberal ve uzlaşmacı düşüncelerin oluşmasına zemin hazırladığına inanmaktadır.

Bir uygarlık, kıyasın tuzağına düştüğü vakit bilinen ve bilinmeyen olmak üzere iki kategoriye karşı karşıya kalır. Burada bilinen geçmiş, bilinmeyen ise gelecektir. Bu tür bir bakış açısı, uygarlığı gerçeklikten uzaklaştırır ve zamansal değişiklikleri göz ardı eder. Câbirî nihayetinde bu üç bakış açısının da güvenilir olmadığı sonucuna ulaşır.³⁶ Dolayısıyla ona göre yaratıcı ve faal bir düşünceye ulaşmanın yolu, toplumun kültürel mirası üzerine kurulmuş olan akılcılıktan geçer. Câbirî textualizmi donukluk, taklit ve bilimsel gelişmelere karşı kayıtsızlık olarak nitelendirip eleştirmiş; akılcılık unsurunu İslâm dünyasının muvaffakiyetinin en önemli unsuru olarak görmüştür.

3.2.2. Modernizasyon ve Yenilenme

Câbirî daima İslâm uygarlığının batıya göre geri kalmasının nedenlerini anlamaya çalışmış ve yüce bir medeniyete ulaşmak için birtakım bileşenleri açıklamıştır ki bunlardan biri de modernizasyondur. Ona göre yozlaşmış insan dünyaya nesnel bir gözle bakamamış; nesnellikten yoksunluk, İslâm toplumlarının kendi inançları dışında, nesnel bir dünyaya karşı kayıtsız kalmalarına neden olmuştur.³⁷ Câbirî'nin bakış açısından Arap dünyasının içinde bulunduğu gerçeklik şudur: Bir taraftan modern ekonomik, sosyal ve düşünsel yapılar kendi ideolojik

34 el-Câbirî, *Tekvînu'l-Akli'l-Arabî*, 1/19.

35 a.mlf., *Cidâl-i Kelâm, İrfân ve Felsefe der Temeddün-i İslâmî* (Tahran: Yâd-âverân, 1380-2001), 254-262.

36 Vasfî, *Yeni Mutezililer*, 62.

37 Muhammed Âbid el-Câbirî, *Hâneş-i Novîn ez-Zendegî ve Felsefe-i İbn Rüşd* (Tahran: Âvây-i Sûrinâ, 1392-2013), 210.

manifestolarını modern seçkinlerin düşünce ve özlemlerinde açıklamakta, diğer taraftan da geleneksel ekonomik ve sosyal yapılar kendi ideolojik beyanlarını geleneksel kanaat önderlerinin düşünce ve tasavvurlarında ortaya koymaktadır. Câbirî'ye göre yozlaşmış toplumlarda değişim talebi ve reform, ancak başlangıç noktasının mevcut Arap gerçekliği olduğu takdirde mümkündür.³⁸

Tıpkı kendi döneminin birçok aydını gibi o da bu hususa dikkat çekmiştir. Ancak Câbirî'nin tanımladığı modernizasyon iki şart içerir. İlk olarak mirası ve mirasın Arap düşüncesindeki rolünü dikkate almaksızın bir modernizasyon gerçekleştirmenin mümkün olmamasıdır. Câbirî'ye göre Arap aklı yani İslâmî kültür, Arap dünyasının ruhunda saklıdır. Modern Arap rönesansının amacı, Arap aklının bünyesine taze bir ruh üflemdir. Zira Arap rönesansı kendi mirasının bünyesi içinde organize edilmelidir. Dolayısıyla Câbirî'nin düşüncesindeki modernizasyon, ilk olarak mirasın doğru bir şekilde anlaşılması ve sonrasında bunun da ötesine geçerek yeni bir girişim için adım atılması demektir. Bu modernizasyon diyalektik bağların kurulması ya da koparılmasına ve bilinçli bir tercihe dayalıdır. Câbirî'ye göre bu yol eleştirel yöntemlerle mümkündür.

İkinci olarak bu modernizasyon aceleci bir şekilde uygulanmamalı ve kendi sürecini yavaşça kat etmelidir. Zira Arap dünyası henüz geçmişin kalıntılarıyla bir aradadır ve bu kadim unsurlarını bir anda görmezden gelip kendini ondan ayıramaz. Örneğin Arap dünyasında bir ekonomik rant anlayışı mevcuttur ve ekonomi üretim esası üzerine şekillenmemiştir. Aynı şekilde Arap dünyasında zamansal ve mekânsal tarih arasında bir ahenksizlik söz konusudur ve Arap dünyası tarihî ve coğrafi açıdan birbiriyle aynı koşullarda değildir. Dolayısıyla bu süreç yavaşça ve ihtiyatla ilerlemelidir.³⁹

SONUÇ

İslam toplumlarının farklı dönemlerdeki siyasi, sosyal ve kültürel özellikleri ve çağdaş yüzyıllarda Müslümanların bilimsel ve medeni başarılarının gerilemesi hakkında, İslam dünyasının bazı düşünürlerinin inancında medeniyetin unsurlarına ilişkin farklı yaklaşımlar vardır ve bu yaklaşımlardan birisi de Muhammed Âbid el-Câbirî'ye ait olmaktadır. Müslüman toplumlar bu gerilemenin nedenlerini incelemekle birlikte Batılı toplumların gelişmesinde ve ilerlemesinde etkili olan faktörleri dikkate alarak kendi siyasal ve sosyal düşüncelerini gözden geçirmelilerdir. Müslümanlar zamandan ve zamanla birlikte gelen güncel meselelerden gafil kaldılar ve bu gaflet onları modernist akımların ve modern

38 a.mlf., *Demokrâsî ve Hukûk-i Beşer*, 63-64.

39 Gulam Rıza Şafak, "Câbirî'nin Bazı Sosyal Fikirlerine Bir Bakış", *Marifet Dergisi* 139 (Temmuz 2009), 175.

akılcılığın doğaya, maddî ve bilimsel gelişmelere karşı duyduğu türden bir ilgi duymaktan alıkoymdu. Dolayısıyla Câbirî gibi bir düşünür İslam toplumlarının içsel bir değişim ve dönüşüme ihtiyaç duyduğunu hatırlattı. İslâm uygarlığının altın çağını inceleyen Câbirî, günümüzdeki İslam toplumlarında, refahın temini ve eksikliklerin telafi edilmesi için akla ve modernizasyona her zamankinden daha çok önem verilmesi gerektiğini dile getirdi.

Arap tarihi incelendiğinde, Arap dünyasının tedvin döneminde aktif olduğu ve onda bir durağanlığın olmadığı sonucuna varılır. Ancak modern asırda Arap dünyası bilimsel ve kültürel gelişmelerden geri kalmış, aktif bir halden durağan bir hale geçmiştir. Bu sebeple, Câbirî medeniyetin kurucu unsurlarına örtük bir şekilde değinmiş ve bunların tahakkuku için çözüm yolları sunmuştur.

Allah Resulü tarafından Arap halkı arasında revaç bulan ve yayılan akide unsuru tedvin döneminde medeniyet kuran bir bileşendir. Aynı şekilde dönemin kendine özgü kabileci ve içtimai yapısı da bu medeniyetin kurulmasına katkıda bulunmuştur. İslâm uygarlığının gelişip güçlenmesini sağlayan şey, ekonomik meseleler ya da daha terimsel ifade edilecek olursa ganimet idi. Bu üç faktörün yanında iki faktör daha yer almaktadır. Bunlardan biri millî kimlik ve kültür, diğeri ise siyasal temeller ve hükümetlerdir ki nihayetinde tüm bu unsurlar bir araya gelerek aktif bir medeniyet kurarlar.

Ancak halihazırdaki uygarlık çökmek üzeredir ve geri kalmışlığa maruz kalmıştır. Oysa ilerleyebilmek için şu iki unsurun sürekli takviye edilmesi gerekir: Bunlardan biri akılcılık, diğeri ise aceleci olmayan yenilenme ve modernizasyondur. Elbette bu iki unsur İslâm medeniyetinin, onun mirasını koruyarak değişmesini sağlayacaktır.

Netice itibarıyla, Müslümanlar tekrar altın çağda yaşanan yüce uygarlığa geri dönmek istiyorlarsa, peygamberin Allah tarafından getirdiği bilgileri tarihsel açıdan dikkatlice gözden geçirip, o çağın kabileci yapısının temelini anlayıp, ekonomik meselelerini güncellemeleri gerekir. Aynı zamanda kültürel ve siyasi konularda zamanına ve moderniteye uygun bir şekilde tanımlamalar yapıp, akıl vesilesi ile bir yenileme sürecine girmelilerdir.

EK BEYAN / DECLARATION

Makalenin tüm süreçlerinde İLSAM'ın araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

In all processes of the article, İLSAM's research and publication ethics principles were followed.

There is no potential conflict of interest in this study.

The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

Aslan, İbrahim. *Kâdi Abdulcebbar'a Göre Dinin Aklî ve Ahlakî Savunusu*. Ankara: Otto Yayınları, 2014.

Belâzûrî, Ahmed ibn Yahyâ Belâzûrî. *Ensâbu'l-Eşraf*. Mısır: Dâru'l-Maarif, ty.

Câbirî, Muhammed Âbid el-. *Binyetu'l-Akli'l-Arabî*. Beyrut: Merkezu'd-Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1996.

Câbirî, Muhammed Âbid el-. *Cidâl-i Kelâm, İrfân ve Felsefe der Temeddün-i İslâmî*. Çev.: Rızâ Şîrâzî, Tahran: Yâd-âverân, 1380/2001.

Câbirî, Muhammed Âbid el-. *Demokrâsî ve Hukûk-i Beşer*. Çev.: Muhsin Ârmîn, Tahran: Morvârîd, 1397/2018.

Câbirî, Muhammed Âbid el-. *ed-Dîmukrâtiyye ve Hukûku'l-İnsân*. Beyrut: Merkezu Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 3. Basım, 1997.

Câbirî, Muhammed Âbid el-. *el-Aklu's-Siyâsi'l-Arabî Muhaddidâtuhu ve Tecelliyâtuhu*. Beyrut: Merkezu Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 4. Basım, 2000.

Câbirî, Muhammed Âbid el-. *et-Turâsu ve'l-Hadâse*. Beyrut: Merkezu Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1991.

Câbirî, Muhammed Âbid el-. *Fikru İbn Haldûn: el-Asabiyyetu ve'd-Devle*. Beyrut: Merkezu Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1994.

Câbirî, Muhammed Âbid el-. *Hafriyyâtun fi'z-Zâkire min Ba'id*. Beyrut: Merkezu'd-Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1997.

Câbirî, Muhammed Âbid el-. *Hâneş-i Novîn ez-Zendegî ve Felsefe-i İbn Rüşd*. Çev.: Seyyid Muhammed Âl-i Mehdî, Tahran: Âvây-i Sûrinâ, 1392/2013.

Câbirî, Muhammed Âbid el-. *Mâ ve Mirâs-i Felsefi-i Mâ*. Çev.: Seyyid Muhammed

Âl-i Mehdî, Tahran: Neşr-i Sâlis, 1387/2008.

Câbirî, Muhammed Âbid el-. *Nakd-i Akl-i Arabî, Tekvîn-i Akl-i Arabî*. Çev.: Seyyid Muhammed Âl-i Mehdî, Tahran: Nesl-i Âfitâb, 1389/2010.

Câbirî, Muhammed Âbid el-. *Sokrâthâyî ez-Gûne-i Diğer; Roşenfikrân der Temeddün-i Arabî*. Çev.: Seyyid Muhammed Âl-i Mehdî, Tahran: Ferheng-i Câvid, 1998.

Câbirî, Muhammed Âbid el-. *Tekvînu'l-Akli'l-Arabî Dirâsetun Tahlîliyye Nakdiyye li-Nazmi'l-Kayyim fi's-Sekâfeti'l-Arabiyye*. Beyrut: Merkezü Dirâsâtî'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1984.

Câbirî, Muhammed Âbid el-. *Tekvînu'l-Akli'l-Arabî, Nakdu'l-Akli'l-Arabî*. Beyrut: Merkez-i Pejûheşhâ-i Vahdet-i Arabî, 1982.

Câbirî, Muhammed Âbid el-. *Tekvînu'l-Akli'l-Arabî*. Kum: Müessese-i Ferhengî ve Ittlâ-resâni-i Tibyân, 1387/2008.

Keskin, İbrahim. “Arap/İslam kültürünün yapısalcı analizinin İmkânı: Muhammed Âbid el-Câbirî örneği”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2010), 255-274.

Şafak, Gulam Rıza. “Câbirî'nin Bazı Sosyal Fikirlerine Bir Bakış”, *Marifet Dergisi* 139 (Temmuz 2009), 157-178

Ulukütük, Mehmet. “Çağdaş İslam Düşüncesinde Din ve Akıl İlişkilerini Gelenek ve Modernlik Bağlamında Okumanın Sorunları: Câbirî Özelinde Bir Eleştirel Soruşturma”. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi* 13/48 (Mayıs-Ağustos 2016), 11-39.

Ulukütük, Mehmet. “Felsefi Mirasımızı Bugün Yeniden Nasıl Temellük Edebiliriz? Câbirî'nin İslam Düşüncesi Okuması Bağlamında Eleştirel Bir Soruşturma”. *Felsefe Dünyası Dergisi* 63 (Yaz 2016), 76-115.

Vasfî, Muhammed Rızâ. *Yeni Mutezililer, Nasr Hamid Ebu Zeyd, Muhammed Arkoun, Muhammed Abid el-Cabiri ve Hasan Hanefî ile Eleştirel Söyleşiler*. İstanbul: Mana, 2021.

Zevâvî, Bağûre El-. *Mîşel Fûkû fi'l-Fikri'l-Arabi'l-Mu'âsır*. Lübnan: Dâru't-Talî'a li't-Tibâ'ati ve'n-Neşr, 2001.